

KUR'AN-I KERİM'DE MES'ÛLİYET

(Kaynağı, Sınırları, Sonuçları)

İstanbul 2006

ENSAR NEŞRİYAT
Ticaret Anonim Şirketi

© Tebliğlerin muhteva ve dil bakımından sorumlulukları tebliğ sahibine, telif hakları İSAV'a eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir

Tartışmalı İlmî Toplahtılar Dizisi: 44
ISBN : 975-6794-80-1

Kitabın Adı
Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet
(Kaynağı, Sınırları, Sonuçları)

Editör
Prof. Dr. M. Bedreddin ÇETİNER

Yayın Öncesi Hazırlık
Dr. İsmail KURT
Seyit Ali TÜZ

Dizgi – Mizanpaj
Ensar

Kapak Düzeni
Erhan AKÇAOĞLU

Baskı
Karmat

1. Basım
Temmuz 2006
İsteme Adresi
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Süleymaniye Cad. No: 13 Süleymaniye / İstanbul
Tel : (0212) 513 43 41 Faks : (0212) 522 46 02
www.ensar nesriyat.com.tr
ensar@ensar nesriyat.com.tr

KUR'ÂN-I KERİM PERSPEKTİFİNDEN

İNSAN ÖTESİ VARLIKLARDA

SORUMLULUK BİLİNCİ

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
Marmara Üniv. İlahiyat Fak.

Bu tebliğde, konular gayb âlemi gibi duyular ötesi varlıklar üzerinde konuşmanın zorluğunun farkında olarak ve bir tür niyet okuması yapılarak ortaya konulacaktır. Bu nedenle zihninizden geçen her soruya cevap vermekte zorlanacağımı peşinen kabul ediyorum. Din dilinde metafizik konu ve kavramları açıklamak ve insan aklına yaklaştırmak üzere alegorik bir anlatımın tercih edilmesi, dinî metinlerin başta Allah'ın sıfatları ve ahiret halleri olmak üzere fizik ötesine ilişkin birçok konuyu, gaibi şahide kıyas ederek anlatmaya çalışmaları, zaman zaman insan biçimsel ve dünyada olup bitene benzer ifadeler kullanmaları bize yol göstermekte, kolaylık sağlamakta ve bu konularda imal-i fikirde bulunma cesaret vermektedir.

Bu kısa açıklamadan sonra konumuza geçecek olursak, başlığından da anlaşılacağı üzere tebliğimiz temel olarak Kur'ân perspektifinden insan ötesi varlıklarda sorumluluk bilincini açıklamayı amaçlamış bulunmaktadır. Konumuz hem varlıkla hem de varlığının farkında oluşla (varoluş) ilgilidir. Bu nedenle konuya İslâm bilginlerinin varlık tasniflerini ortaya koyarak girmek istiyorum.

Bilindiği üzere İslâm inancında varlıklar nihâî planda kadim ve ezeli varlık olan Allah ve O'nun yarattığı varlıklardan oluşan âlem olmak üzere ikiye ayrılırlar. Allah dışındaki varlıklar da kesîf ve latîf/çıplak gözle görünen ve görünmeyen olmak üzere yine ikiye ayrılırlar. Kesîf varlıklar insan dahil, fizikî yapısı olan canlı cansız bütün yaratıkları içine alır. Kendi aralarında ulvî ve süflî diye ayrılan latîf varlıklar ise duyular ötesi bir yapıya sahiptirler. Bunların zihin haricinde varlıkları olmakla beraber mahiyetlerinin "latîf cisimler" şeklinde mi yoksa "mücerret nefesler" tarzında mı olduğu, bir başka ifade ile "atom altı" mı yoksa "gölgesel" varlıklar mı oldukları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir başka tasnifle de varlıkları irade sahibi olanlar ve iradesi bulunmayanlar olmak üzere ikiye ayrabiliriz. Mutlak irade sahibi, fâil-i muhtar, yaptıklarında lâ yüs'el olan tek varlık Allah Teâlâ'dır. O, "*hikmet gereği adalete riayet etmek*", "*kendine rahmeti yazmak*" gibi bazı uygulamalarda bulunsa da bunlar, O'nun için uyulması zorunlu bir kural haline getirilemez. Dolayısıyla, Mu'tezile mezhebinin iddia ettiği gibi hiçbirşey "Allah için vacip" görülemez. Allah dışındaki varlıklar ise ya hiç iradeye sahip değildirler ya da iradeleri sınırlıdır. İnsan, cin, şeytan ve melekler sınırlı iradeye sahip olmaları nedeniyle sorumluluk sahibidirler. Bunlar dışında kalan varlıklar ise hiç iradeye sahip değildirler. Dolayısıyla sorumlulukları bulunmamaktadır.

1. Allah'a Karşı Îrâdî Sorumluluğu Bulunmayan Varlıklar

İnsan, cin, şeytan ve melekler dışında kalan varlıklarda sorumluluğun kaynağı olan akıl ve irade bulunmadığı için, bunlarda Allah'a karşı sorumluluk bilinci de bulunmamaktadır. Sözünü ettiğimiz varlıklar içinde bitkiler, hayvanlar ve tüm cansız varlıklar yer almaktadır. Kur'ân'da göklerle yerlerin ve bunlarda bulunanların Allah'ın buyruklarını aynen yaptıkları bildirilerek şöyle buyrulmaktadır:

*"Göklerde ve yerde bulunanlar da, onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler"*¹

¹ er-Ra'd, 13/15.

"De ki, gerçekten siz, yeri iki günde yaratana inkâr edip, O'na ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbi'dir. O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi, orada bereketler yarattı ve tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti. Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: "İsteyerek veya istemeyerek, gelin!" dedi. İkisi de "isteyerek geldik" dediler."²

"Göktekiler ve yerdekiler ister istemez O'na teslim olmuşlardır..."³

"Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gök yüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz, o kitapta hiçbirseyi eksik bırakmadık. Nihayet hepsi toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler."⁴

"Gök gürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de onun heybetinden dolayı tesbih ederler."⁵

"Doğrusu biz, sorumluluğu göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur, ancak onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan ürkmüşlerdir..."⁶

Meallerini sunduğumuz bu âyetlerde Allah Teâlâ'nın âlemlerin Rabbi olduğu, O'nun yarattığı farklı tabiat ve türde varlıkların bulunduğu, bunların değişik topluluklar oluşturdukları ve isteyerek (irade ile) veya istemeyerek (gayr-i iradî olarak) Allah'a teslim olup O'na boyun eğdikleri ve Allah kendilerine "İsteyerek veya istemeyerek gelin" diye hitap ettiğinde "İsteyerek geldik" dedikleri bildirilmektedir.

Görülüyor ki, kâinatta mutlak anlamda bir teslimiyet söz konusudur. Bu teslimiyet nihai planda bütün varlıkları içine almakla beraber, öncelikle iradesi bulunmayan cansız varlıkları, bitki ve hayvanları kapsamaktadır. Her ne kadar tarihte bazı hayvan türlerinde yavru, eş ve gruba karşı birtakım sorumlulukların mevcut olduğu, grup yararına davranışlarda bulundukları,

² Fussilet, 41/9-11.

³ Âl-i İmran, 3/83.

⁴ el-En'am, 6/38.

⁵ er-Ra'd, 13/13.

⁶ el-Ahzab, 33/72.

ana babaların yavrular için barınak yapma, besin toplama ve onları yırtıcılara karşı koruma, göçebe kuşların liderlerini takip etme, sürü hayvanlarının grup liderine itaat etme gibi örnekler gösterilip hayvanlarda da sorumluluk duygusunun bulunduğu ileri sürülerek bazı hayvanlar kurulan hayvan mahkemelerinde yargılanıp cezalandırılmış ise de⁷, yaygın olmayan bu uygulama doğru değildir. Çünkü buradaki sorumluluk farkında olunan iradî ve bilinçli bir sorumluluk değil, tamamen içgüdüselidir. Dolayısıyla, sonuçları iradî davranışlarda olduğu gibi ödül veya cezayı gerektirici değildir.

2. Allah'a Karşı İradî Sorumluluğu Bulunan Varlıklar

Dinde mükellefiyet erginlik çağına gelmiş, şuuru yerinde insanlar için söz konusudur. Bu da bilgi, irade ve kudretle gerçekleşir. İnsan, işleyeceği fiil hakkında aklı ile bilgi sahibi olur, iradesi ile onu tercih eder ve kudreti ile de gerçekleştirir. Bu yetenekler, taşıdıkları sorumluluklara paralel olarak sorumluluk bilincine sahip olan varlıkların hepsinde bulunmaktadır. Bununla beraber biz insanların sözlü ve yazılı ifadeleri sadece insanlara hitap ettiğinden, dinî literatürde de sadece onların söz konusu edilmesi âdet olmuştur. Gerçekte ise insanlar gibi cin, şeytan ve melekler de Allah'a karşı sorumludurlar ve son peygamber Hz. Muhammed'in tebligatı, insanlar yanında cinleri de içine almaktadır.

Yüce Allah en güzel biçimde (ahsen-i takvîm) yarattığı insanı yaratıkların en değerlisi (eşref-i mahlukat) kılmış, onu iyilik ve kötülüklerle imtihan etmek üzere akıl ve irade ile bezemiştir. İnsanı peygamberler yoluyla aydınlattığı gibi; ayrıca onu iyiliklere teşvik etmek üzere melekleri görevlendirmiş ve kötülüklerle özendirmek üzere de ona şeytanı musallat kılmıştır. İnsan akli ile peygamberlerin beyanını düşünüp değerlendirirken şeytan ve meleklerin duygu ve nefesine yönelen çağrılarını iradesi ile red veya cevap olarak karşılamaktadır. Böylece dünyada merkezinde insanın ve etrafında da şeytan ve meleklerin bulunduğu bir imtihan cereyan etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'in muhtelif âyetlerinden anlaşılabacağı üzere Allah'a karşı sorumlu olan varlıklar insan, cin, şeytan ve meleklerden oluşmaktadır. Şey-

⁷ Bkz. Charles M. Bogert (ve diğerleri), *Hayvanlar Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, s. 37.

tan ve meleklerle göre daha işlevsel bir iradeye sahip olan insan ve cinler iyilik ve kötülüğü işlemeye eşit mesafede, birinden diğerine geçmede aktif bir yeteneğe sahip bulunmaktadırlar. Melekler ve şeytanda ise durum biraz farklıdır. İyilik ve kötülük konusunda başlangıçta iradelerini kullanmış olan şeytan ve melekler, insan gibi aktif bir iradeye sahip olmadıkları için de iyilik ve kötülüklerin birinden vazgeçerek diğerine geçme yeteneğine sahip bulunmamaktadır. İlâhi irade meleğe kötülük yapma yeteneğinin verilmesi, şeytandan ise kendi isteği üzerine iyilik yapma yeteneğinin kaldırılması şeklinde tecelli etmiştir.

a. İnsan: Allah'a karşı iradî sorumluluğu bulunan varlıkların başında insan gelir. Allah, dünyayı insan için bir imtihan alanı olarak yaratmış⁸, bu alanda başarı gösterebilmesi için onu bilgi, irade ve kudretle donatarak halife kılmıştır. Allah'ın göklere, yere ve dağlara teklif edip de onların sorumluluğundan korkarak yüklenmekten çekindikleri kulluk sorumluluğunu (emanet)⁹ insan üstlenmiştir.

Allah'a karşı iradî sorumluluğu bulunan varlıkların başında gelen insanın durumu bu sempozyumda başka tebliğlerin konusu olduğundan biz tebliğimizde bu konuyu ele almayarak diğer varlıklara geçiyoruz.

b. Cinler: Cin kavramı Kur'ân-ı Kerim'de hem duyular dışında kalan tüm varlıklar¹⁰ hem de şeytan ve meleklerden farklı statüde ruhanî bir varlık olan cinler için isim olarak kullanılmaktadır¹¹. Yüce Kitabımızda yapılan tasvirlerden, cinlerin kendilerine özgü bir bünyeye sahip oldukları, çeşitli şekil ve bedenlere bürünebildikleri, her istediklerini değil, sadece Allah'ın izin verdiği işleri yapabildikleri anlaşılmaktadır.

İnsanlar, Kur'ân haber vermeden önce de cinlerin varlığına inanıyorlardı. Sözelimi cahiliye Arapları onları şeytan ve melekleri de içine alan ruhâniler olarak kabul ediyorlar, yarı tanrısall özelliklere sahip olduklarına, insan-

⁸ el-Mülk, 67/2.

⁹ el-Ahzab, 33/72.

¹⁰ el-Kehf, 18/50.

¹¹ el-En'am, 6/130; ez-Zâriyât, 51/56; er-Rahman, 55/39.

ların kaderini tayin edici fonksiyonlarının bulunduğu inanıyorlar ve kötülüklerinden korunmak için adlarına kurban kesip, onlara tapınıyorlardı. Dolayısıyla bu inancı ilk olarak Kur'ân getirmiş değildir.

Kur'ân, Arapların cinlere yönelik bu nitelemelerini reddederek, onların da insanlar gibi *şuur sahibi*¹², Allah'a karşı *sorumlu*, O'nun emirlerine uymakla *yükümlü*¹³, insanlar gibi Allah'a kulluk etmek üzere yaratıldıklarını¹⁴, güçlerinin sınırlı olduğunu¹⁵, kendilerine elçiler gönderildiğini¹⁶, Hz. Peygamber'den Kur'ân dinleyip iman edenlerinin bulunduğunu ve bunların tebliğde bulunmak üzere kavimlerine döndüklerini¹⁷, bazılarının Allah'a karşı yalan uydurduklarını¹⁸, mahşerde kendilerine peygamber gönderildiğinin hatırlatılacağını¹⁹, bunların insanlarla beraber hesap göreceklerini²⁰, birçoğunun cehenneme atılacağını²¹, kâfirlerin, cehennemde kendilerini saptıran insanlar gibi cinleri de görmek isteyeceklerini²² haber vermektedir.

Hadislerde de cinlerin sorumluluğu vurgulanmakta, sevap ve ikaba muhatap olacakları belirtilmektedir. Örnek olarak Buhârî'nin *Sahih*'inin Bed'ü'l-halk kitabının 12. babını gösterebiliriz. Söz konusu kitabın başlığı "Zikrû'l-Cin, Sevabihim ve İkabihim" (Cin Konusu, Onların Ödüllendirilmesi ve Cezalandırılması) şeklindedir. İmam Buhârî bu babın başına el-En'am Sûresi'nin 130. âyetini koymuştur. Söz konusu âyeti iki âyet öncesi ile takip ettiğimizde görülen manzara şudur:

12 el-Kehf, 18/50; er-Rahman, 55/39; el-Cin, 72/11.

13 Fussilet, 41/25; el-Ahkâf, 46/18.

14 ez-Zâriyat, 51/56.

15 er-Rahman, 55/33.

16 el-En'am, 6/130.

17 el-Ahkâf, 46/29-31; el-Cin, 72/1-4, 11, 13.

18 el-Cin, 72/5.

19 el-En'am, 6/128-130.

20 er-Rahman, 55/31.

21 el-A'raf, 7/38, 179; Hûd, 11/119; es-Secde, 32/13.

22 Fussilet, 41/29.

"Allah onların hepsini bir araya topladığı gün, 'Ey cinler topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız' buyurur. Onların insanlardan olan dostları ise: 'Ey Rabbimiz! (Biz), birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık.' derler. Allah da buyurur ki: Allah'ın dilediği hariç, içinde ebedi kalacağınız yer ateştir. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir, bilendir. İşte böylece işledikleri günahlardan ötürü zalimlerin bir kısmını, diğer bir kısmının peşine takarız. Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimizi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? Derler ki: 'Kendi aleyhimize şahitlik ederiz'. Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler."

Verdiğimiz âyetlerde cinlerin de insanlar gibi şuurlu, Allah'a karşı sorumlu, O'nun emirlerine uymakla yükümlü oldukları, mü'min ve kâfirlerinin bulunduğu, ahirette insanlarla beraber hesap görecekları ve birçoğunun cehenneme atılacağı ifade edilmektedir. Bu hususları göz önünde tutan bazı mezhepler melek ve cinlerin mükellef olduklarını söylerlerken, bunlar karşısında yer alan bazı mezhepler de onların hür değil, cebir altında olduklarını ve Allah'ın buyurduklarını yapmaktan gayrı bir tercihlerinin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Sözgelimi Allah'ın insanlar gibi cinleri de muhatap olarak "Ey cin ve ins toplulukları!"²³ şeklinde hitap ettiğini, onlara emir ve nehiylerde bulunduğunu bildiren Mu'tezilî alimler onların da irade ve sorumluluk sahibi (mükellef) varlıklar olduklarını kaydetmektedirler²⁴.

c. Şeytan: Şeytan kelimesi Kur'ân-i Kerim'de hem cins isim olarak hem de özel isim olarak kullanılmaktadır. Cins isim olarak insan ve hayvanlardan azgın, inatçı ve şerir olanları ile insanı kötülüğe çağırان nefis için; özel isim olarak ise ateşten yaratılmış ve Hz. Âdem'e secde etmekten imtina etmiş olan İblis ve onun soyundan gelenler için kullanılır. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Âdem'in yaratılışı ve Allah Teâlâ'nın meleklerden ona secde etmelerini istemesi münasebetiyle İblis, cennette Hz. Âdem'in aldatılması münasebetiyle de şeytan kelimesi kullanılmıştır. Bizim burada söz konusu edeceğimiz şeytan cins isim olarak adlandırılan şeytan değil, ateşten yaratılan ve Hz. Âdem'e secde etmekten imtina etmiş olan İblis'in soyundan gelen varlıklardır.

²³ el-En'am, 6/128, 130; er-Rahman, 55/33.

²⁴ Eş'arî, Makalâtü'l-İslâmiyyîn, Kahire 1969, II, 124, 127.

Kur'ân'da onun serüveni şöyle anlatılır:

"Andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, "Âdem'e secde edin!" diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenlerden **olmadı**.

Allah buyurdu: Ben sana emretmişken, seni secde etmekten alıkoyan nedir?

(İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın, dedi.

Allah: Öyle ise, "İn oradan!" Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. "Çık!" Çünkü sen aşağılıklardansın! buyurdu.

İblis: Bana, (insanların) tekrar dirilecekleri güne kadar mühlet ver, dedi.

Allah: Haydi, sen mühlet verilenlerdensin, buyurdu.

İblis dedi ki: Öyle ise beni azdırmama karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım. Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen, onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın!"

Allah buyurdu: Haydi, yerilmiş ve kövulmuş olarak oradan çık! Andolsun ki onlardan kim sana uyarsa, sizin hepinizi cehenneme dolduracağım.

(Allah buyurdu ki:) Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz yerden yeyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz.

Derken şeytan birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi ve: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedi kâlanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi. Ve onlara: Ben gerçekten size öğüt verenlerdenim, diye yemin etti. Böylece onları hile ile aldattı. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar.

Rableri onlara: "Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?" diye nida etti.

(Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.

Allah: Birbirinize düşman olarak inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır, buyurdu. Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve orada (diriltip) çıkarılacaksınız, dedi.

İNSAN ÖTESİ VARLIKLARDA SORUMLULUK BİLİNCİ

Ey Âdem oğulları! Size ayıp yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi... İşte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın âyetlerindendir. Belki düşünüp öğüt alırlar (diye onları indirdi).

Ey Âdem oğulları! Şeytan, ana-babanızı, ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın. Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz şeytanları, inanmayanların dostları kıldık"²⁵.

Yüce Kitab'ımızda İblis ve şeytan kıssaları birçok yerde tekrar edilmektedir. Sözgelimi meâllerini verdiğimiz âyetlerde kıssaya İblis ile başladıktan sonra olayın cennette geçen kısmına geçilmekte, ancak burada kıssaya İblis yerine şeytanla devam edilmektedir. İblis kıyamete kadar Allah'tan mühlet istiyor ve bu süre kendisine veriliyor. Demek ki, Hz. Âdem'den sonra da onun ve zürriyetinden gelen şeytanların insanlara karşı mücadelesi devam etmektedir.

Öte yandan söz konusu kıssalarda dile getirilen nitelikler ve ifade edilen olaylar bir araya getirildiği zaman bir karenin parçaları oldukları ve birbirini tamamladıkları görülür. Dolayısıyla İblis ile şeytan arasındaki ilişki ata ile nesli arasındaki ilişkiye benzemektedir. İblis şeytan türünün atası olan varlığa verilen özel isimdir. Şeytan ise bu varlığın soyundan gelenlere verilen addır. Tıpkı, Hz. Âdem ile onun soyundan gelen insan nesli arasındaki ilişkiye benzemektedir.

Şeytan türünü cinlere dahil ederek ayrıca böyle bir türün olmadığını ileri sürmek isabetli değildir. Çünkü, Kur'ân'da cinlere nisbet edilen niteliklerle şeytana nisbet edilen nitelikler farklı farklıdır. Sözgelimi cinlerin mümini ve kâfiri vardır, müminlerinin küfre, kâfirlerinin de imana yönelmeleri imkan dahilindedir. Halbuki böyle bir durum şeytan türü için söz konusu değildir.

Kur'ân-ı Kerim'in şeytan hakkında verdiği bilgilerden şu sonuçları çıkarabiliriz:

1. Zerdüştlarin Yezdan'a karşı Ehriman'ı çıkarmaları örneğinde görüldüğü gibi ilkel dinlerde şeytan Tanrı'nın rakibi sayılmış, insanlara yardım için Tanrı'ya isyan ettiği kabul edilmiştir. İlâhî dinlerde ise şeytan Allah'ın

²⁵ el-A'raf, 7/11-27

yarattığı en şerefli varlık olan insana karşı rekabetten doğmuştur. Kur'ân, şeytanı Allah'ın değil, insanın karşısına çıkarmaktadır. Dolayısıyla, İslâm'a göre Âdem'den önce şeytan, en azından şeytaniyet diye birşey yoktur.

Ayrıca o, Allah'ın alternatifi değil, insanın rakibidir. İnsanın karşısına çıkarak onu doğru yoldan saptırmaya çalışmaktadır. Mesleğine Hz. Âdem ile başlamıştır²⁶, insanda yüce ve kalıcı olan erdemlerin düşmanı; aşağı ve fani olan şeylerin de destekçisidir. Bütün arzusu insanı istikametten uzaklaştırarak sapıklığa sürüklemektir. İlk başarısını da Âdem'le eşine ilk günahı işletmekle elde etmiştir. Onun hasedinden doğan bu kavga, dünyanın sonuna kadar sürecektir²⁷.

2. Allah, meleklerden Âdem'e secde etmelerini istediğinde hepsi emre uyarak secde etmişler; ancak, İblis onu kıskanarak ve gururuna mağlup olarak secde emrine karşı gelmiştir²⁸. Bunun üzerine cennetten kovulmuştur²⁹. İblis yaptığından pişmanlık duyması gerekirken, aksine yapacağı kötülükler için Allah'tan kıyamete kadar izin istemiş, Yüce Allah da: "*Sen bilinen gün gelinceye kadar bırakılanlardansın*" ifadeleriyle kendisine izin vermiştir³⁰. O, bunun üzerine önlerinden, arkalarından sağ veollarından insanlara yanaşarak onları aldatacağını söylemiştir³¹.

3. Şeytanın gücü Allah'ın halis kullarına değil, kendisine uyan azgınlara ve iradesi zayıf kişilere yeter³². Onun gücü, insanlara işledikleri günahları süslü ve çekici göstermesinden kaynaklanmaktadır³³. Cenâb-ı Hak onun hi-

²⁶ Fazlur Rahman, *Ana konularıyla Kur'ân*, Ankara 1987, s. 70; 249-266.

²⁷ Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesine Giriş*, İstanbul 1954, s. 54-58.

²⁸ el-Bakara, 2/30-34; el-Hicr, 15/28-31; el-İsra, 17/61; el-Kehf, 18/50.

²⁹ el-A'raf, 7/12-13; el-Hicr, 15/34-35; Sad, 38/75-78.

³⁰ el-A'raf, 7/14-15; Hicr, 15/36-40; Sad, 38/79-82.

³¹ el-A'raf, 7/16-17.

³² el-Hicr, 15/42; en-Nahl, 16/99; el-İsrâ, 17/65; Sebe', 34/21; es-Sâffât, 37/30.

³³ el-En'am, 43, el-Enfal, 48, en-Nahl, 68, el-Ankebut, 29/38, Muhammed, 47/25.

İNSAN ÖTESİ VARLIKLARDA SORUMLULUK BİLİNCİ

lesinin zayıf olduğunu³⁴, yandaşlarının kaybedeceğini³⁵, Allah'tan yana olanların ise mutlaka galip geleceğini³⁶ haber vermektedir.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere şeytanın gücü insanı şaşırtmaktan ve basiretini bulutlandırmaktan kaynaklanmaktadır ve pençeleri tek başına güçlü değildir. O, gücünün telkin ve davet yoluyla insanları aldatmaya yettiğini ve bunun ötesine geçmediğini itiraf etmektedir³⁷. Binaenaleyh onu güçlü kılan, muhatabı olan insanlardaki irade zayıflığı, ahlâkî cesaretsizlik ve takva eksikliğidir. Manevi hayatının istilâ edilmemesi için uyanık vaziyette olan kişiye o birşey yapamaz. Bununla beraber hiçbir insan şeytanın dokunmasından emin olamaz. Bu nedenle ona karşı devamlı dikkatli ve tetikte olmak gerekir. Kur'ân'da şeytanı dost edinen insanların durumu örümceğe benzetilir. Örümcek bir yuva edinir fakat o, yuvaların en çürüğüdür."³⁸.

4. Şeytan insanları aldatmak için her yola baş vurur. Kur'ân'da bu yollardan bazılarına işaret edilmiştir. Örneğin:

- a. İçki içme, kumar oynama, cimrilik, israf ve fuhuş, faiz ve pis yiyecekleri yeme, fitne çıkarma³⁹
- b. Fitleme, kötülüğe teşvik ve tahrik etme⁴⁰.
- c. Vesvese verme⁴¹
- d. Aldatma⁴².
- e. Günahları süslü gösterme⁴³.
- f. Allah'ı anmayı unutturma⁴⁴.

³⁴ en-Nisa, 4/76.

³⁵ el-Mücadile, 58/22.

³⁶ el-Mâide, 5/56.

³⁷ İbrahim, 14/22.

³⁸ el-Ankebût, 29/41.

³⁹ el-Bakara, 2/268-269; el-Mâide, 5/90-91.

⁴⁰ el-A'râf, 7/200.

⁴¹ 6/112; 7/20.

⁴² İbrahim, 14/22.

⁴³ el-Enfal, 8/48; en-Neml, 27/24.

⁴⁴ el-En'am, 6/68; Mücadile, 58/19.

g. İnsanlara sihir öğretme⁴⁵

h. İnsanlara arkadaş (karîn) olarak onları Allah'ı zikirden alıkoyma⁴⁶.

5. Şeytan, kendine uyanları aldatır, sıkıştığı anda da sorumluluk kabul etmez ve onları yalnız bırakır⁴⁷. Şeytan, insana "inkar et!" der ve insan inkar edince de "Ben, senden uzağım, ben, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım"⁴⁸ der. Kıyamet günü de kendini suçlayanlara şöyle karşılık verecektir: *"Allah size gerçek va'detti, ben ise gerçeklik va'dettim. Benim sizi küfre zorlayacak bir gücüm yoktu. Sizi sadece kötülüğe davet ettim. Siz de benim davetime koştunuz. O halde beni değil, kendi kendinizi suçlayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni"*⁴⁹.

6. Kur'ân, şeytanı insanın en büyük düşman ilan etmekte, ona karşı müteyakkız olmayı ve Allah'a sığınmayı öğütlemektedir⁵⁰.

*"Ey Âdem oğulları! Şeytan babanızı, edep yerlerini kendine göstermek için kandırıp cennetten çıkardığı gibi sizi de belaya sokması. Çünkü o ve kabilesi sizi kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden görürler. Biz şeytanları iman etmeyenlere dost kıldık"*⁵¹.

*"Ne zaman şeytandan kötü bir düşünce seni dürtüklerse, Allah'a sığın. Çünkü o iştiridir, bilendir. Takva üzere olanlar, kendilerine şeytandan gelen bir vesvese dokunduğu zaman hemen hatırlar ve gerçeği görürler"*⁵²

⁴⁵ el-Bakara, 2/102.

⁴⁶ el-A'raf, 7/27; el-İsrâ, 17/64-65; en-Nûr, 24/21; es-Sâffât, 37/30; ez-Zuhruf, 43/36. Şeytanın hile ve aldatmalarını teferruatlı olarak öğrenmek isteyenlere İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs* adlı eserini okumalarını öneririz. Müellif bu eserde bütün kötülüklerin baş müsebbibi kabul ettiği şeytanın hile ve tuzaklarını ve onlardan nasıl sakınılması gerektiğini ortaya koymaya çalışmış; alimleri, abidleri, zahidleri, vali ve sultanları, sufileri, dindarları, avamı ve bütün insanları aldatma yöntemlerini ayrı ayrı ele almıştır.

⁴⁷ el-Furkan, 25/29.

⁴⁸ el-Haşr, 59/16.

⁴⁹ İbrahim, 14/22.

⁵⁰ el-Mü'minûn, 23/97-98; Fussilet, 41/36; en-Nas, 114/1-6.

⁵¹ el-A'raf, 7/27.

⁵² el-A'raf, 7/200-201.

Kur'ân'da, İblis'in Allah'ın emrine karşı direndiği, kibirlendiği, fasık ve kâfirlerden olduğu, huzurdan kovulduğu ve lanetlendiği bildirilmekte; insanları hep Allah'ın buyruklarını çiğnemeye, O'na karşı gelmeye çağırdığı, haramların işlenmesinden mutluluk duyduğu, müminlere düşman, kâfirlere, yalancılara ve günahkarlara düşman olduğu haber verilmektedir. Madem İblis ve tâifesi bu yolu tercih etmişlerdir, öyleyse, bu tarz davranan yani inkârda bulunan, yalan söyleyen, günah işleyen, Allah'a karşı direnen, müminleri düşman, kâfirleri dost edinenlere Yüce Mevlâ'nın va'idi olan cezalara da muhatap olacaklardır. Şeytan, bu va'id sebebiyledir ki, kıyamet günü kendini suçlayanlara *"Benim sizi küfre zorlayacak bir gücüm yoktu. Sizi sadece kötülüğe davet ettim. Siz de benim davetime koşunuz. O halde beni değil, kendi kendinizi suçlayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni"*⁵³ şeklinde cevap verecektir. Eğer sorumluluğu olmasaydı *"Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni"* der miydi?

Şeytanların hep kötülüğü işlemeye mütemayıl olmaları, ataları İblis'ten onlara intikal eden bir tür aslî günah olarak görülebilir mi? Bizce bu sorunun cevabı *"hayır"* dır. Çünkü, İblis daha yolun başında bulunurken iradesini toptan kullanarak bu yolu tercih etmiştir. O, Allah'tan bir olay için değil, kıyamete kadar mühlet istemiştir. Bu da onu sorumluluk altına sokan bir durumdur. Onun soyundan gelen şeytanlara gelince, onlar da tıpkı Elest Medisi'nde Allah'a söz veren insanlar gibi isyan için mühlet istemişlerdir. Kur'ân, onların kıyamete kadar bu tercihlerinde ısrar edeceklerini haber vermektedir.

Öte yandan bazıları, *"İblis bir defa isyan etti, ebedi olarak cehennemde kalacak, bu adaletle bağdaşır mı?"* diyerek onun ahirette göreceği bildirilen cezanın adaletle bağdaşmadığını ileri sürmektedir. İblis, secde emrine karşı gelmekle Allah'a isyan bayrağını açmıştır, ancak orada durmamış, bundan sonra da isyanlarına devam etmiştir ve Kur'ân-ı Kerim'in bildirdiğine göre bu durum kıyamete kadar da devam edecektir. Dolayısıyla onun isyanı tek değil, ilk isyandan sonra da devam eden bir süreç olup adalete aykırı bir durum söz konusu değildir.

53 İbrahim, 14/22.

d. Melekler: Melekler, Bâbil, Sümer ve Asurlularda koruyucu tanrıçalar olarak kabul edilirdi. İslâm'a göre ise onlar, Allah tarafından yaratılmış, çeşitli şekillere girebilen, zor işleri başaran, erkeklik dişilikleri olmayan ve Allah'a itaatten ayrılmayan latîf varlıklardır⁵⁴. Neden yaratıldıklarına dair Kur'ân-ı Kerim'de herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber bir hadiste "nurdan yaratıldıkları"⁵⁵ haber verilmektedir. Kur'ân'daki tasvirlerden onların "zî'l-kuvve, şidâd, şedîdü'l-kuvâ, ğılâz" yani güçlü kuvvetli oldukları⁵⁶, ilâhi hitaba muhatap olarak Cenâb-ı Hak ile konuştukları anlaşılmaktadır. Sözgelimi, Bakara Sûresi'nde Allah Teâlâ'nın meleklerle hitap ederek:

"Kupkuru bir çamurdan şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağını⁵⁷ ve onu halife kılacağını⁵⁸ bildirdiği; meleklerin, kendileri Allah'ı tesbih ve takdis ettikleri halde yer yüzünde fesat çıkaracak ve kan dökecek birini halife kılışını anlayamadıkları karşılığını verdikleri⁵⁹, bunun üzerine Allah Teâlâ'nın: "Sizin bilmediklerinizi ben bilirim" buyurarak ona secde etmelerini istediği⁶⁰, İblis hariç bütün meleklerin bu emre uyarak secdeye kapan-dıkları⁶¹ haber verilmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de meleklerin Allah'a iman ettikleri⁶², O'nu hamd ile tesbih ederek arşın etrafında döndükleri⁶³, istiğfarda bulundukları⁶⁴, Peygamber'e salavat getirdikleri⁶⁵, ayrıca insanlar gibi meleklerin de Allah'a kullukla yükümlü oldukları bildirilerek "Ne Mesih ne de Allah'a yakın melekler O'nun kulu olmaktan geri

⁵⁴ Teftazânî, *Şerhü'l-Makasid*, II, 40-41.

⁵⁵ Müslim "zühd", 10; Ahmed b. Hanbel, VI, 168. Söz konusu hadiste "cinlerin ve şeytanların ateşten, Âdem'in Kur'ân-ı Kerim'de bildirildiği gibi çamurdan ve meleklerin de nurdan yaratıldıkları" bildirilmektedir.

⁵⁶ en-Necm, 53/5; et-Tahrîm, 66/6; et-Tekvîr, 81/20

⁵⁷ el-Hicr, 15/28; Sâd, 38/71.

⁵⁸ el-Bakara, 2/30.

⁵⁹ el-Bakara, 2/30-32.

⁶⁰ el-A'raf, 7/11; el-İsrâ, 17/61; el-Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116.

⁶¹ el-Bakara, 2/34; Sad, 38/73.

⁶² Gafir, 40/7.

⁶³ er-Ra'd, 13/13; ez-Zümer, 39/75; Gafir, 40/7.

⁶⁴ el-Ahzab, 33/43; eş-Şûra, 42/5.

⁶⁵ el-Ahzab, 33/56.

dururlar. Allah, kendisine kulluktan geri durup büyüklenenlerin hepsini yakında huzurunda toplayacaktır. İman edip iyi işler yapanlara ecirlerini tam olarak verecek, onlara lütfundan daha fazlasını da ihsan edecektir. Kulluğundan yüz çeviren ve ki-birlenenlere gelince, onlara acı bir şekilde azap edecektir..."⁶⁶ denilmektedir.

Şüphesiz ki, sonunda ecir veya azap bulunan işler iradeyi gerektirir. Dolayısıyla meleklerin Allah'a itaati programlanmış robotların hareketleri gibi gayr-i ihtiyarî değil, iradîdir. Zaten sorumluluk da bunun sonunda gelmektedir. Kur'ân'da meleklerin bu pozisyonunu teyid eden bir örnek de "cehen-nemin başında acımasız, güçlü, Allah'ın buyurduklarına karşı gelmeyen ve emredilenleri hemen yapan meleklerin bulunduğunu" haber veren âyettir⁶⁷. Meleklerin sorumluluk ve masumiyeti söz konusu olunca akla Hârût-Mârût ve onlara nisbet edilen fiiller gelmektedir. Bakara Sûresi'nin 102. âyetinde bu konuda şu bilgiler verilmektedir:

"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tabi oldular. Halbuki Süleyman büyü yapıp kâfir olmadı. Lakin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Bâbil'de Hârût ve Mârût adlı iki meleğe indirileni öğretiyorlardı. Halbuki o iki melek herkese: "Biz ancak imtihan için gönderildik, sakin yanlış inanıp da kâfir olmayasınız" demeden hiç kimseye öğretmezlerdi. Onlar iki melekten karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa büyücüler Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler. Onlar kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler..."

Hârût ve Mârût'un melek değil, Bâbilli iki melik, Hz. Davud ve Süleyman veya başka iki kişi olduklarını söyleyen müfessirlere göre bu kişilerin yapıp ettiklerinin meleklerle bir alakası yoktur⁶⁸. Tartışma onların melek olduklarını söyleyenlerin görüşleri etrafında cereyan etmektedir. Eğer onlara indirilen sihir ise meleklerin, Allah'ın haram kıldığı büyük günahlardan olan sihirle meşgul olmaları, onu insanlara öğretmeleri masumiyetleri ile bağdaşır

⁶⁶ en-Nisa, 4/172-173.

⁶⁷ et-Tahrîm, 66/6.

⁶⁸ Cemaleddin el-Kasımî, *Mehasinü't-te'vil*, Beyrut 1978, I, 207-213; Muhammed Esed, *Kurân Mesajı*, I, 28; Süleyman Ateş, *age.*, I, 203.

mı? Bu istifhamı bertaraf etmek isteyen müfessirler söz konusu âyeti değişik şekillerde tefsir etmişlerdir.

Bazı müfessirlere göre burada sihir açıkça şeytanlara nisbet edilirken Hârût ve Mârût'a "bilgiler" indirildiği bildirilmekte, söz konusu bilgilerin bir görüşe göre sihir, bir başka görüşe göre ise fesatçılar elinde küfre sebep olabilecek hakikatler olduğu yorumu yapılmaktadır. Bu nedenle de Hârût ve Mârût'un bir fitne olduklarını, küfre düşmemeye dikkat etmeleri gerektiğini söylemedikçe kimseye kendilerine indirilen bilgileri öğretmedikleri beyan edilmektedir.

Katâde ve Zührî'nin Abdullah'tan rivayetine göre, "İki meleğe indirilen" ifadesinin başında bulunan "mâ" edatı ism-i mevsûl olup, "Şeytanların, Süleyman'ın mülkü hakkında uydurdukları..." cümlesi veya sihir üzerine atıftır. Bu duruma göre âyetin anlamı: "Şeytanların, Süleyman'ın mülkü hakkında uydurduklarına ve Bâbil'de Hârût ve Mârût adında iki meleğe indirilene uydular." veya "Süleyman'ın mülkü ve iki meleğe indirilenler hakkında şeytanların söylediklerine uydular"⁶⁹ yahut da "Şeytanlar, insanlara sihri ve Bâbil'de Hârût ve Mârût adındaki iki meleğe indirileni öğretiyorlar." şeklinde olur.

Ebû Müslim, sihrin kâfir, fasık ve şeytanlara nisbet edilebileceğini, onun öğretilmesinin küfür olduğunu, halbuki meleklere masum olduklarını, âdetullahın, onların iptali yönünde olduğunu kaydederek, iki meleğe indirilenin sihir değil, şeriat, din ve hayra çağırma gibi bilgiler olduğunu, bazılarının bunları kabul ettiklerini, bazılarının ise reddederek haklarında birçok yalan ve uydurma haberler ürettiklerini kaydetmektedir⁷⁰.

İbn Abbas ve Rebi' b. Enes ise âyette geçen "mâ" edatının ism-i mevsûl değil, olumsuzluk edatı olduğunu ve bu duruma göre âyetin anlamının "Süleyman'ın küfre düşmediği ve iki meleğe sihir indirilmediği fakat şeytanların inkârda bulundukları ve Bâbil'de Hârût ve Mârût adındaki iki kişiye sihir

⁶⁹ Cessas, *Alkâmü'l-Kur'ân*, I, 41.

⁷⁰ Râzî, *Mefatihü'l-gayb*, III, 217.

öğrettikleri" şeklinde olduğunu söylemektedirler⁷¹. Bunlara göre, Hârût ve Mârût ifadesi şeytandan bedel olup iki melekten maksat da Cebrail ve Mikâil'dir. Kur'ân, bu melekler vasıtasıyla sihrin indirildiğini söyleyen Yahudileri yalanlamaktadır⁷². Şayet âyete bu şekilde anlam verilecek olursa, devamının da buna uygun olarak anlaşılması için bu iki meleğin de hiç kimseye sihir öğretmediklerini⁷³, aksine bundan menettiklerini söylemek gerekir.

Bu durumda "Biz fitneyiz deyinceye kadar..." ifadesi "Birisine birşey öğretmem ki, onu yaptığı taktirde başına geleceği söylememiş olayım; yani onu emretmem, aksine yasak ederim." anlamına gelir. Râzî bu görüşleri verdikten sonra kendisi "mâ" edatının mâkabline atfını benimser⁷⁴.

Elmalılı da söz konusu edata olumsuzluk anlamı vermenin, âyetin devamı ile uyumlu düşmediğini söyler ve bunların iki melek olduklarını, kendilerine indirilenin de sihir değil, bu yönde de kullanılabilecek bilgilerden oluştuğunu, bilgi mutlak olarak mezmum olmadığı için, onlara verilenin de kötü olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, ancak bu bilgileri suiistimal ederek insanları kandırmanın sihir ve haram olduğunu kaydeder⁷⁵.

"O ikisinden, karı ile kocanın arasını ayıran şeyi öğreniyorlardı." ifadesinin ma kablinde (öncesinde) "şeytanların insanlara öğrettiği" bildirildiğine göre, burada öğrenenler "insanlar"dır. "İkisi"nden maksat ise müfessirlerin bir kısmına göre Hârût ve Mârût olup, bu durumda âyetin anlamı: "İnsanlar, Hârût ve Mârût'tan karı ile kocanın arasını açan şeyleri öğreniyorlardı." şeklinde olur. Cessas, "o ikisi" ifadesi ile kastedilenin sihir ve küfür olduğunu söylemektedir⁷⁶.

Bu ifadelerden Allah'a itaatkar varlıklar olan, O'nun buyruklarının dışına çıkmayan, emirlerine uyan ve yasaklarından kaçınan, dolayısıyla da ken-

⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyan*, I,364; Râzî, *Mefatihü'l-gayb*, III, 216; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 50.

⁷² Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 50

⁷³ Cessas, *age.* I, 41-58.

⁷⁴ Râzî, *age.* III, 217.

⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 446-447.

⁷⁶ *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 41.

dilerine özgü bir sorumlulukları bulunan meleklerin Allah'a isyan anlamına gelecek fiillerden uzak durdukları, sihir gibi Allah'ın yasak kıldığı fiillerin yaygınlaşması yerine, insanların bu tür fiiller vasıtasıyla saptırılmalarının ve zarar görmelerinin önlenmesi için gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Kur'ân'da insanlar yanında cin, şeytan ve meleklerle de iman, küfür, itaat, isyan, ve kulluk gibi fiiller nisbet edilmekte, "insanların ve cinlerin Allah'a ibadet için yaratıldıkları", "İblis'in Allah'ın emrine direnerek küfre düştüğü", "cinler içinde salih ve daha aşağı amel sahiplerinin bulunduğu" bildirilmektedir.

Sözelimi Allah'a itaat etmek ve onun buyruklarına göre hareket etmek demek olan "ibadet", belli zamanlarda yapılan formel davranışlardan ibaret olmayıp irade ile oluşan her türlü olumlu fiili kapsamaktadır. İnsan ve cinlerin yaratılış gayesi de ibadet olduğuna göre, onların bu kavram içinde mütalaa edilen fiilleri irade ile yaptıklarını kabul etmemiz gerekir.

İster itaat, isterse isyan türünden olsun bir fiilde irade varsa onu işleyenin sorumluluğu da var demektir. Bu da sahibine ceza veya mükâfat şeklinde dönecektir. Aynı şekilde zoraki bir tasdik iman sayılmadığı gibi zoraki inkar da küfür kabul edilmemektedir. Çünkü her iki kavramın da temelinde irade yatmaktadır. Ancak burada insan ve cinlerin sorumluluğu ile şeytan ve meleklerin sorumluluğu aynı düzeyde değildir.

Alegorik bir anlatımla ifade edecek olursak; insan hidayet ve dalalet yollarının ayırım noktasında yolculuğa çıkan bir şoföre benzemektedir. O, istediği istikamete gidecek ve her an yolunu değiştirecek pozisyonadadır. Melekler ve şeytan ise yolculuğa başlarken tek istikamet olan bir yolu tercih etmişlerdir. Girdikleri yol tek istikamet olduğu için de dönüşleri söz konusu değildir ve yolun sonuna kadar bu istikamette gitmek durumundadırlar. Dolayısıyla, insan ve cinler gibi şeytanın geleceğini belirleyen yol da kendi tercihidir.